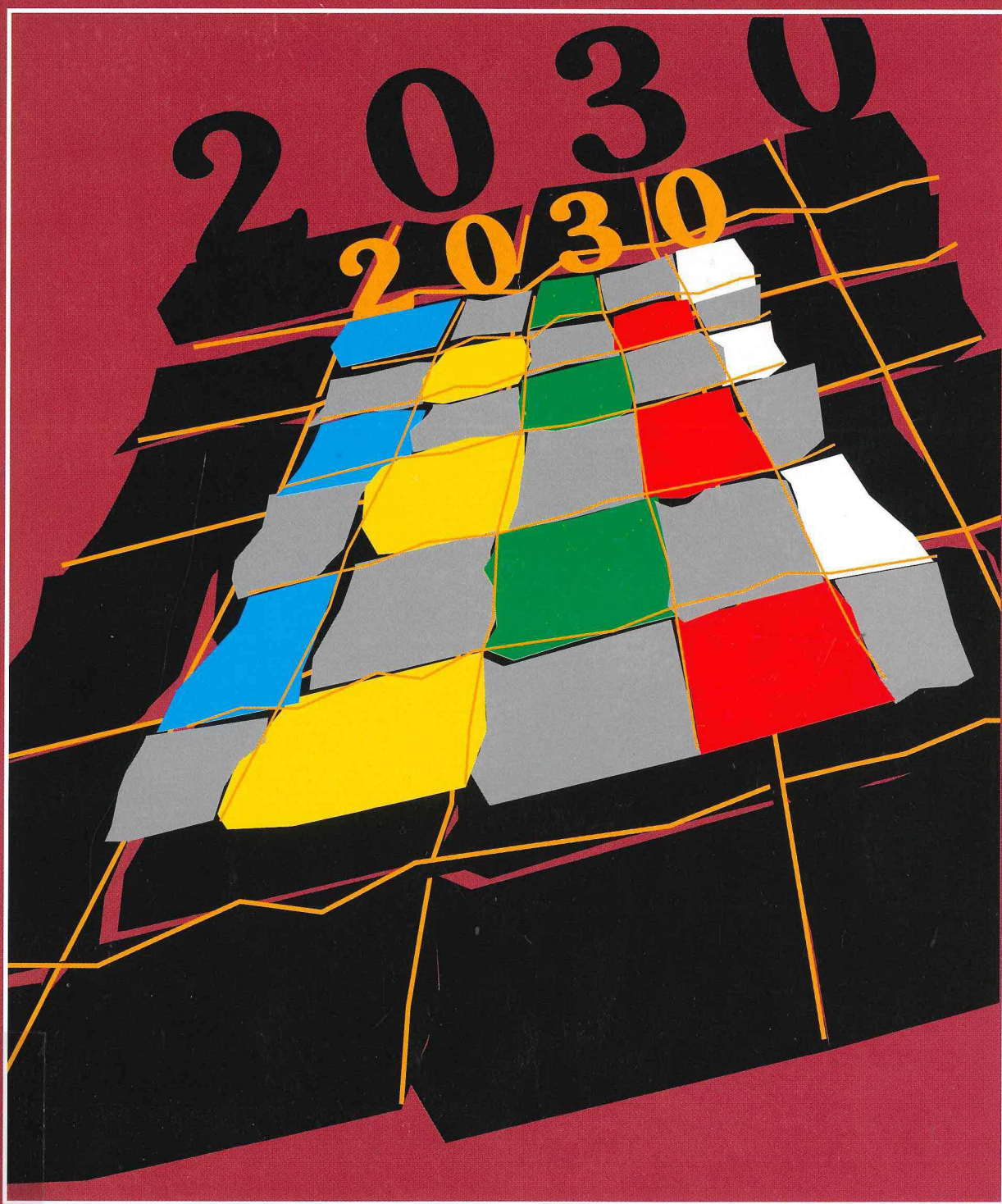

De toekomst van de ruimte

vier essays voor Nederland

DNPPa

III

448

De toekomst van de ruimte

vier essays voor Nederland 2030

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Geschreven door de wetenschappelijke bureaus van CDA, D'66, PvdA en VVD ten behoeve van het project 'Nederland 2030' (Verkenning Ruimtelijke Perspectieven) van de Rijksplanologische Dienst, Ministerie van VROM.
September 1996

Tevens verslag van de miniconferentie, gehouden op 6 december 1996, met bijdragen van de wetenschappelijke bureaus van GroenLinks en RPF.

De mythe van de ruimte

***een politiek-culturele benadering
van het vraagstuk van de ruimte***

Christiaan de Vries

**Wetenschappelijk Bureau D66
September 1996**

Inhoudsopgave

Ten geleide	41
1 Twee excursies, naar de stad en naar het land	43
<i>De stad is dood, leve de stad</i>	43
<i>Onland</i>	46
2 De institutionalisering van de ruimte	52
<i>De ruimte ooit</i>	52
<i>Ooit de ruimte</i>	52
<i>Consequenties</i>	53
<i>De institutionele voorwaarden voor dit proces</i>	54
<i>De politiek-culturele probleemstelling</i>	56
3 Politiek-culturele aantekeningen	58
4 Economische kanttekeningen in cultureel perspectief	62
5 Het bestuurlijk perspectief, vanuit een politiek-cultureel gezichtspunt	66
Epiloog	71

Ten geleide

Deze tekst, over het ruimtebegrip op de grens van twee eeuwen, heeft de vorm gekregen van een essay. Veelal cultuur-filosofisch en impressionistisch van karakter is zij bedoeld als contrapunt tegenover het zakelijk gerichte en rationalistisch discours zoals dat gebezigd wordt door degenen die zich in naam van het beleid met de ruimte bezig houden. Wat ik ermee probeer te bereiken, is dat men als voor een moment wordt 'losgeschud' uit de vaste posities die worden ingenomen. Op dat op een nieuwe manier naar de dingen kan worden gekeken en andere gedachten mogelijk worden.

Wat ik van de lezer vraag, is opnieuw 'om zich heen te kijken'. Achter wat wij gewoon zijn, gaat namelijk nog een andere realiteit schuil. Hierin doen zich bewegingen voor die vanuit de beperkte samenhang van het dagelijks leven niet zo gemakkelijk vallen waar te nemen. Het gaat evenwel om reconstructies die ons ook in ons eigen hoogst particuliere bestaan treffen en alleen al daarom zichtbaar gemaakt dienen te worden.

In deze tekst werk ik de veronderstelling uit dat de ruimte waarover wij menen te beschikken, zowel de letterlijke als de figuurlijke, onderhevig is aan ongelijke ontwikkelingen. Een van de consequenties is de verschuiving in de verhouding tussen tijd en plaats, of wat wij eronder verstaan. Hier moet ook de reden worden gezocht waarom het 'als burger' zo moeilijk is je voor te stellen dat invloed valt uit te oefenen op de ontwikkelingen. Terwijl er wel degelijk behoefte is aan een voorstelbare en dus in zekere zin vanzelfsprekende samenhang tussen de dingen. Het vraagstuk is des te klemmender, omdat hetgeen zich hier als 'individueel' probleem aandient, zich ook opdringt aan de (politieke) samenleving als geheel. Deze twee sporen tracht ik te volgen. De problematiek van de ruimte wordt, wisselend, vanuit een persoonlijk en dan weer vanuit een collectief perspectief benaderd. In de verbinding van beide schuilt de politieke portee van de tekst. Uiteindelijk gaat het om de vraag hoe invloed valt te verkrijgen op wat onvermijdelijk schijnt. Het antwoord hierop is zo moeilijk te geven, omdat in de ontwikkeling van de institutionele structuren tevens een van de voornaamste bronnen van de verwarring verborgen ligt. Daarom is de mythe van de ruimte tevens het levensverhaal van de democratie. Democratie, hier opgevat als de actieve verhouding van de individuen tot hun institutionele omgeving. In de probleemstelling, die ik aan het eind van de tweede paragraaf formuleer, draait het dan ook om dit verband tussen 'ruimte' en 'democratie'.

De tekst presenteert een stellingname, waarbij ik veelvuldig gebruik heb gemaakt van het materiaal dat in de loop der jaren in de politieke partij D66 en met name in het verband van haar wetenschappelijk bureau is ontwikkeld. Hier en daar, zoals bij de uiteenzetting over de perikelen rond het Groene Hart, ben ik mij ervan bewust af

te wijken van de redenering in ingenomen partij-standpunten. Ik doe dat met argumenten omkleed. De tekst berust ook onder mijn persoonlijke verantwoordelijkheid. Voor het overige pleeg ik geen expliciete verwijzingen naar rapporten, personen, hun publikaties, of hun standpunten, omdat de aard van het verhaal zich hier naar mijn gevoel niet mee verdraagt. De relevante publikaties zijn evenwel opvraagbaar bij de diverse instellingen van de partij en de meeste ervan bij het wetenschappelijk bureau.

Het verhaal neemt een aanvang met twee omvangrijke 'excursies', een naar de stad en een naar het land. Om daarna ons begrip van ruimte kort te behandelen in historisch en systematisch perspectief. De uiteenzetting van de actuele problematiek van de ruimte, naar haar culturele, economische en politiek-bestuurlijke betekenis, heeft ten slotte de vorm gekregen van 'aantekeningen'. Hierin wordt, nu eens op een open en dan weer op een meer stellende wijze, gezocht naar de meer concrete contradicties die zich voordoen 'in de ruimte waarin wij leven'.

Het essay heeft als titel 'De mythe van de ruimte' meegekregen. Deze is dubbelzinnig van karakter en verwijst naar de uiteenlopende betekenissen die de ruimte voor ons in de loop der geschiedenis heeft gekregen. De titel bezit ook een politieke betekenis, omdat het ambigue karakter van de ruimte het begrip ervan tot inzet maakt van politieke strijd. Zoals in de recente en voorlopig laatste fase van haar ontwikkeling, waarin de ruimte zelf voorwerp is geworden van een permanente botsing der belangen.

1 Twee excursies, naar de stad en naar het land

De stad is dood, leve de stad!

Hoe beweeg je je in de stad? Normaal gesproken maak je geen wandeling in rustige pas, al kijkend naar het levend reliëf dat de stad biedt. Normaal is de versnelde pas waarmee je je begeeft naar een bepaalde plaats, het spoor volgend dat al zo vaak werd gevolgd. De stad is een amorfe ruimte vol sporen en voren. Het zijn lijnen die ontstonden in een eeuwenoud gebruik van de ruimte, door onnoemelijk veel mensen. En het interessante hiervan is dat het altijd om denkbeeldige sporen gaat, die getrokken zijn in en door de ervaring die de stadsgemeenschap opdoet, als in een eeuwig spel van eb en vloed.

Van een andere kant bezien, of van boven, wordt het een lijnenspel van gevolgde bewegingen in een vast ritme. Het is de beleving van de bekende richting die richtingloos is, zoals van een doolhof waarin je de weg weet. Dat geeft iets triomfantelijks, een kinderlijk gevoel van macht in een strijd die geen strijd is, een gevoel van beheersing van hetgeen niet beheerst kan worden. Hierin kan iets van het geheim van het werelds gevoel van de stadsburger worden teruggevonden. Een bijzonder facet van deze ervaring is de stille wetenschap dat je één onder onnoemelijk velen bent. De stad schiept de heerlijke anonimiteit, die het dorp met al z'n gratiën nooit zal kunnen bieden. De stad biedt het tafereel van de bekende onbekendheid van de ander en van jezelf als ander. Daarom is zij ook zozeer het schouwtoneel van personages, van uiterlijken en van extravaganties.

Maar de stad biedt deze comfortabele anonimiteit uitsluitend zolang je in beweging bent. Iemand die stilstaat in de stad is verloren. Je beleeft haar alleen zolang je mee-beweegt in haar beweging en gevolg geeft aan haar drift. Stilte biedt de stad nooit en de eigen beweging wordt alleen onderbroken wanneer ook anderen dat doen. Kortom, wanneer dat geaccepteerd is en past in de conventie van het stedelijke verkeer.

Deze twee elementen, beweging en kortstondige onderbreking, kenmerken van oudsher de stedelijke ervaring. De stad is in de eerste plaats verkeer en in de tweede plaats biedt zij de even impliciet als altijd aanwezige norm van de gemeenschap. Niemand neemt zoveel beslissingen per minuut als de stadsbewoner en hij of zij doet dat zonder het zich te realiseren. Niets is zo conventioneel, zo vol van regels, gewoontes en overeenkomsten als de stad, dit allemaal in weerwil van of juist vanwege het kenmerk van chaos dat zij met zich draagt.

Deze tegenspraak wil ik hier nadrukkelijk formuleren, namelijk die tussen regel en chaos, of die tussen conventie en avontuur. Want het spreken over de stad is niet gemakkelijk: de typering die ik ervan geef, is positief noch negatief van aard. De stad schiept zelden rust en dit zou consequenties moeten hebben voor het denken over de stad. In het algemeen en dat geldt al helemaal voor haar bestuurders, wordt er te gemakkelijk gedacht over wat het leven in de stad zou kenmerken.

Een tweede reden waarom het niet eenvoudig is te spreken over de stad, is dat zij niet naar één enkelvoudige vorm bestaat. Het gaat hier om een meer systematisch

onderscheid. Iedereen heeft een beeld in het hoofd, een fotografie, van wat een stad zou moeten zijn. Dat is doorgaans een tekening van de stad als eenheid, met een groot centrum, met buurten, winkelstraten en openbaar vervoer, met auto's, fietsen en véél mensen. Dit alles liefst doorsneden met grachten, monumentale gebouwen en omgeven door restanten van oude stadswallen.

Het is een grensbeeld, een eigen introspectief beeld dat wij vanaf de wieg en vooral op school hebben meegekregen. Hiervoor is inmiddels een dia geschoven, die twee beelden door elkaar doet bestaan. Toegevoegd wordt de cartografie van asfaltbanen, van monotone buitenwijken, van flatgebouwen die elkaar aan de horizon verdringen. Het is het beeld voor degene die náár de stad toegaat, het retrospectieve beeld dat wij, sinds wij volwassen zijn, met ons meedragen. Beide beelden zijn nog weer images van een realiteit die inmiddels niet meer op zichzelf bestaat. In deze geest zou het eerste deel van het motto moeten worden begrepen dat aan deze impressie is meegegeven: de stad is dood. Wij leven tussen haar ruïnes, in wat in het jargon is gaan heten: een verstedelijkte omgeving. En dat is nog eens wat anders dan de stad. Helaas is de verstedelijkte omgeving synoniem geworden aan wat Konrad de 'fantasieloze' stad noemt. Daarin voelen wij ons niet opgenomen, maar buitengesloten. Zij is geen menselijk bedrijf en vormt geen gemeenschap. Het verkeer is hier geen menselijk verkeer: het is het verkeer zoals wij dat in het dagelijks spraakgebruik hebben opgenomen. Verkeer is dan gelijk aan auto's waarin wij ons niet buiten wagen, maar waarin wij ons binnen wanen. In deze buitenstedelijke omgeving heeft niemand zin om de eigen beschermde omgeving te verlaten. Men verplaatst zich uit een voortdurend aanwezige noodzaak. De omgeving is doorgang geworden, letterlijk en als je er loopt, loop je er vaak alleen.

Het is de verstedelijkte omgeving van Amsterdam Noord, waar flatgebouwen zo staan opgesteld dat je er kunt verdwalen. Het is de verstedelijking zoals die zich uitbreidt als olie, kruipend langs voren in het landschap, haar langzaam vervangend. Het is die van Alphen aan de Rijn, waar open ruimte zich onnavolgbaar afwisselt met monotone rijen van ... Wat zijn het eigenlijk, geen flats, geen huizen, geen etagewoningen, het is een nieuw soort lintbebouwing, waarbij de huizenrijen wallen vormen langs open ruimtes die straten heten. Het is de verstedelijkte omgeving van de kantoorparken, met zo nu en dan een poging tot wat men volkshuisvesting noemt er tussen door.

Wat deze voorbeelden met elkaar verbindt, is het universum van degenen die zich met bouwen bezighouden: de denkbeeldige ruimte die onder het juk is doorgestaan van planologen, omgevingsdeskundigen, projectontwikkelaars, architecten, aannemers en bestuurders. Dit universum daalt als een gaswolk neer op de reële ruimte of althans wat er nog van over is.

In het verre verleden was bouwen onderdeel van de publieke kunst. Hier was nog sprake van een verbinding tussen de betekenis van het publieke als het openbare en het publieke als het theatrale. Wat weinigen zich nog schijnen te realiseren, is dat wanneer de theatrale betekenis ervan verdwijnt, dan óók de functie van het openbare in het geding moet raken. En inderdaad, in de nieuwe verstedelijkte omgevingen is het theatrale verloren gelopen, net zoals het publieke erin verdwaalt. Het zijn over-geprivatiseerde omgevingen geworden, waarin ieder achter de eigen

voordeur leeft en waaruit dus de geleefde openbaarheid als stempeling van de stedelijke omgeving is verdwenen.

Deze kenmerken van de verstedelijkte omgeving zijn in tegenspraak met ieders beleving. Hier stuiten we dan ook op een probleem dat het vraagstuk van de stad en haar eigenschappen ver overstijgt. Een omgeving zonder eigenschappen is een gevaarlijke, omdat zij niet is wat zij uitstraalt. Want ook hier wonen mensen, in onnoemelijke hoeveelheden. Achter deze monotone gevels wonen zij en hebben geïndividualiseerd en al deel aan een samenleving: een samenleving met een omgeving zonder eigenschappen, wat worden zij voor mensen? Hebben zij deel aan de diversiteit, die naar men zegt kenmerkend is voor onze samenleving? De vraag is niet alleen of, maar ook en vooral hoe zij hieraan deelhebben.

Deze laatste vraag verwijst naar de constitutie van de publieke of politieke gemeenschap en dus naar het verband tussen cultuur en politiek. Wat wordt opgeheven, is de plaats als ankerplaats voor de culturele ervaring. Wat ermee gesticht wordt, is de imaginaire ervaring van de lokatie en het territoire, die niet plaatsgebonden zijn. Precies dit verschijnsel typeert wat men tegenwoordig de virtuele stad noemt. Met de opheffing van de omgeving die er is om er te zijn, wordt een nieuwe gesticht: om je er doorheen te bewegen. Wat de eigenschap was van de stad, de in honderden jaren gebaande sporen en voren, wordt de imaginaire ervaring van een hele samenleving, maar dan als van een beweging zonder eind en met nooit een plaats als begin. Zelfs het eigen huis wordt hier tot doorgangshuis en op z'n best tot pleisterplaats. Maar wat dan als rustpunt en als plaats van herschepping van de eigen persoon wordt opgegeven, verschijnt direct als risico op het toneel. Want dit alles vindt plaats zonder keuze, zonder beslissing, zonder een denken dat er richting aan geeft.

Wat kunnen we leren van wat onze beleving van de stad en de verstedelijking ons voorschotelt? Een verstedelijkte omgeving is allereerst nog geen stad. De laatste herbergt onnoemelijk vele en diverse plaatsen. Zij kent hoekjes, gangetjes, stegen, straten en ruimtes die kunnen worden ingenomen voor een moment en dan weer verlaten. De stad is een oord waar de bekende onbekendheid regel is. En dat komt omdat wat wij als stad beschouwen geschiedenis heeft. Nee, niet dat zij per se 1000 jaar oud zou moeten zijn. Zij is geworden omdat de mensen die erin leefden zich ermee bezig hielden: niet met de stad op zich, maar met hetgeen zij op dat moment, als huis, als straat voor ogen hadden. Zij is stad, omdat zij nooit ophield te veranderen.

De verstedelijkte omgeving is iets anders. Dat is een omgeving, gebouwd met ingrediënten die aan de stad doen denken, met huizen, kantoren, flats, winkels, speelplaatsen en dergelijke. De bebouwing is door anderen bedacht. Hierbij worden de rooilijnen uitgezet langs de mogelijkheden die de moderne technologieën bieden. Gebouwen, huizen en flats worden niet gebouwd op de plaats waar zij komen te staan. Zij zijn dan al bedacht en gemaakt. Achter het beeldscherm ontworpen, worden zij gemaakt in productiehallen en in elkaar gezet op een plaats die bijzaak is. Steden, gebouwen, wijken en huizen worden tegenwoordig zelfs niet meer 'uit de grond gestampt', zoals de terminologie luidde van de na-oorlogse crisisbouw - zij worden geprojecteerd en neer-gelaten. De makers ervan behoeven op de plaats van realisering niet meer te komen.

Als op zo'n manier de plaats zèlf als historisch- en sociaal-geografische omgeving kan worden genegeerd, dan kan zij ook als ervaren plaats en als culturele ankerplaats worden opgeheven. Wat tot stand komt, is een abstractie, een éénmalig geprojecteerde afdruk van menselijke ervaring, verbeeld in een in één keer neergelaten huizenblok, gebouw of stad. In deze afdruk, heeft de ervaring echter een schier oneindige reductie ondergaan, bewerkt door commerciële, technologische en bestuurlijke procédés. Over woonwijken gesproken, ons land wordt overwoekerd door eenvormige woonwijken. Ooit werd de buurt opgeheven ten faveure van de wijk, als vorm van administratief-geografische ordening in de steden. Nu blijkt de wijk het al te kunnen doen zònder stad. Maar wat blijft er dan over van die twee entiteiten van het land en van de stad? Wat blijft er over van de stedelijke cultuur, van cultuur überhaupt? Het ergste is wel als de planners het stedelijke proberen na te bootsen. Dan ontstaat zoiets als een quasi-stedelijke ruimte, een schijn-stad, omdat voor de stad wel de ruimte maar niet haar omgeving kon worden gecreëerd.

Het probleem dat is ontstaan, kan nog het best worden samengevat met het begrip van contextloosheid. Het is ook niet dat er nooit 'iets moois' wordt gebouwd en zeker niet dat wat wordt gebouwd niet gebruikt zou kunnen worden. Mensen zullen er altijd wel in slagen de omgeving naar de hand te zetten. Een van de fundamentele aandriften van de mens vinden we hierin terug, namelijk te overleven. Maar een 'samenleving' kan niet zonder de ervaringscontext van een gezamenlijk leven. En dit laatste, dit gezamenlijk leven, behoeft een plaats waar het herkenbaar kan bestaan en zich ontwikkelen. Deze plaats nu kan niet zonder context, zonder verband, dat op zichzelf weer geweven is en opgebouwd uit de diverse inbrengen van haar deelnemers. De les die wij uit dit alles moeten trekken, is dat mensen hoe dan ook moeten kunnen spreken in en vanuit de ruimte waarin zij leven. Dit zou betekenen dat ook zoiets als bouwen weer een cultureel-politieke opdracht wordt, in het besef dat mensen verschillen, net zoals buurten, steden en streken verschillen. Daarom zou men zich moeten realiseren dat er méér wordt gebouwd dan alleen huizen of gebouwen. Het gaat dan ook niet alleen meer om de woonomgeving, maar om de gebouwde omgeving in de ruimste betekenis van het woord. Opdrachtgevers moeten, vanaf de plaats waar zij hun gebouw willen, samen met de anderen die hier belang in stellen, kunnen spreken en handelen. Opdat belangen weer kunnen spreken, door ervaring gevoed. De stad is dood, leve de stad!

Onland

We verlaten de stad en richten ons op de problematiek van de landschappelijke omgeving. En zoals dat gaat, kruisen we dan eerst het buitenstedelijk gebied, in dit geval het Groene Hart.

Wellicht is er geen beter moment om na te denken over de paradoxale betekenis van het Groene Hart dan wanneer je in de trein zit en er doorheen rijdt. In het licht van de snelheid verschijnt er een groen dispositief aan de horizon. Maar als de blik weer wordt gefocust dan zie je een consequente afwisseling van weilanden, bossages, akkers, waterlopen, bedrijfsterreinen, beton en glas, rijtjes lage baksteen mèt en zonder puntdak, blauwe en gele loodsen, boerderijen en overal altijd weer

de meebewegende linten van klinkers, maar meestal van grijs asfalt en van glinsterend staal. Wat voor ogen komt te staan, is de tegenstelling tussen een oud weidelandschap en een oprukkende, meestal geesteloze, bebouwing.

Het idee van het groene hart is een fictie. Het is alleen al geen hart, omdat wat men de Randstad noemt verre van een organisch geheel is. Het groen werkt als een contrast, want de natuur ligt hier ingeklemd in een ruimtelijke infrastructuur. Als je er bent, geniet je ervan, maar overal ervaar je de druk, als je daar tenminste gevoelig voor bent. Elke meter is gepland en geregeld, waardoor het beeld kan ontstaan van zoiets als een gekloonde natuur, net zo functioneel als het wegennet dat haar keurslijf vormt.

Het Groene Hart is eigenlijk een 'onland' en als zodanig het tegenbeeld van de economisch-bestuurlijke wereld waar het alweer geruime tijd geleden onderdeel van werd. Wordt het daarom als fictie zo zorgvuldig bewaard? Omdat het de fossiele afdruk vormt van een ver verleden, waarin stad en land gescheiden waren?

Als een monument staat de fictie nog overeind. Maar door wie is het opgericht? Toch niet door mensen die leven in de troosteloze stedelijke buitenwijken en uitkijken naar een wat ruimer huis en ruimte voor hun kinderen om te spelen. Zij gebruiken het gebied vooral om zich er doorheen te bewegen, op weg naar een verder gelegen bestemming en soms voor een ritje op de fiets. Misschien door de mensen die er wonen? Maar dat is ook niet waarschijnlijk omdat zij de fictie ontmaskerd zien door de opdringerige uitlopers van de stedelijke en infrastructurele expansiedrift.

Meer voor de hand ligt de conclusie dat het Groene Hart een projectie is geworden van beleidsmakers, planologen en de professionele deskundigen van de kant van de natuurorganisaties. Het idee van het Groene Hart werkt voor hen als een waterscheiding en als dam tegen de almaar voortgaande suburbane uitbreidingen. Maar hoe goed de bedoelingen ook, de gevolgen zullen er niet minder om zijn. Langzaam maar zeker wordt de wildgroei toegelaten van grootschalige transportvoorzieningen, wilde kantoorbebouwing, bedrijvigheid met hier en daar vreemdsoortig ingekleurde nieuwbouwwijkjes en recreatieve voorzieningen. Het nieuwe onland dat zo wordt gevormd, zal wederom van niemand zijn, omdat niemand zich er ooit in realiteit een voorstelling van heeft willen maken.

Is er een alternatief? Waar serieus rekening mee moet worden gehouden, is de dichtslibbing van het Groene Hart zonder dat ooit een werkelijke afweging heeft plaatsgevonden van de actuele en toekomstige waarde van het gebied. Een probleem hier is überhaupt de incongruentie van landelijke, provinciale en gemeentelijke plannen en behoeften. Beslissingen worden genomen die onderling niet of nauwelijks verband kennen. Zij staan alleen in verband met de uitbreidingsbehoeften van gemeenten en bedrijven en vooral met de schier oneindige behoefte aan infrastructuur zoals die wordt gearticuleerd door het Rijk.

Tegenover dit beeld van kleine verstedelijking en economische annexatie, zou een reconstructie van het gebied mogelijk moeten zijn in het besef dat het reeds is opgenomen in de stedelijke zone die loopt van het zuiden via het westen naar het midden van ons land. Dit is een stadsgebied met een stedelijke levenswijze, verankerd in de grote steden, maar wijd verspreid over alle kleinere plaatsen die het gebied telt. In plaats van te blijven denken in grote schematische tegenoverstellingen, van open ruimte en compacte steden, lijkt het dan ook realistischer het

gebied integraal en op schaal te beschouwen als de sub-stedelijke zone die het reeds is geworden.

Wat een mogelijkheden worden ons in een dergelijk gedachtenexperiment niet geboden? Eindelijk zou de ruimte ontstaan om oude functies van een nieuwe interpretatie te voorzien. Opnieuw en anders dan in beleidsnota's, kan er worden nagedacht over de betekenis van het 'landgoed', van het grote stadspark, de verbinding van wonen en groene ruimte, clustering van regionale economische activiteit, de combinatie van compacte en ruimtelijke stedenbouw, de combinatie van nieuwe vormen van volkshuisvesting en duurdere woningen, multiculturele bouw en architectuur en bouwen in opdracht, het gebruik van water en bos, van open zones voor plant en dier en overlopen naar biologisch verantwoorde agrarische activiteit, nieuwe vormen van openbaar vervoer en infrastructuur, nieuwe publieke ruimtes, pleinen en culturele fora, enzovoort.

Het klinkt als een droom. In elk geval is het een gedachte die je doet aarzelen om haar te formuleren in de vrees dat technocraten en bureaucraten er mee vandoor gaan. Projectontwikkelaars hun kans schoon zullen zien, vóórdat bestaande en toekomstige bewoners van deze regio hebben kunnen spreken. Een dergelijk 'experiment' kan immers slechts slagen onder de condities van een waar cultureel-democratisch project (zie de voorgaande excursie naar de stad). Waarin mensen als toekomstige bewoners en eigenaren van meet af aan betrokken zijn, zoals van hun kant architecten, ontwerpers, aannemers en grote, liefst collectieve, financiers. Een en ander zou dan niet meer onder het juk van kapitaal en regelgeving mogen doorgaan, of sneuvelen op de eenzijdige behoefte aan grootstedelijke allure van de zijde van bestuurders. Het probleem is evenwel dat er niemand is die zich werkelijk identificeert met het grootstedelijk gebied als zodanig. Het kent geen identiteit. Daarbij komt nog eens dat het wantrouwen tegenover bedachte grootschalige bestuurlijke constructies alleen maar lijkt toegenomen.

Architecten opperden onlangs de onorthodoxe gedachte om de stap te wagen en te kiezen voor een nieuwe stad in het centrum van het gebied. In plaats van buitenaf vanaf de rafelranden, zou dan wellicht van binnenuit een nieuwe identificatie tot stand kunnen komen met het gebied als leefgebied. Niet een nieuwe hoofdstad, maar wel een nieuwe plaats die in de geest een verbinding zou kunnen aangaan met de reeds bestaande belangrijke kernen, in wat door Abram de Swaan reeds de metropool Groot-Holland is genoemd.

Indien een dergelijke gedachte geen realiteit zou mogen worden omdat zij eenvoudigweg, op de schaal die benodigd is, niet werkelijk in kwalitatieve zin kan worden uitgevoerd, dan lijkt maar één ander alternatief aanwezig. Dan zal op kleinere schaal en aansluitend bij de verstrooide gemeentelijke structuur, gezocht moeten worden naar in cultureel opzicht verantwoorde stedelijke uitbreidingen, die het gebied een gezicht kunnen verschaffen overeenkomstig de eisen van de tijd die (zeker) komen gaat. Met name van de kant van degenen die het milieu ter harte gaat, zal worden tegengeworpen dat er al veel te weinig open natuurland is. Maar op mijn beurt zou ik willen vragen of het moet blijven, nee, überhaupt zou kunnen blijven zoals het was. Alle steden hebben wachtlijsten met woningzoekenden en worden minder en minder leefbaar. En realiseert men zich wel genoeg welke krachten staan te dringen aan de randen van het gebied? De slag is reeds begonnen om wat door beleidsmakers reeds de Poort van Europa is genoemd: het westen van Nederland en België. Het is als met Schiphol, waar tegen alle imaginaire

onderzoeken, voorspellingen en toezeggingen in, het aantal passagiers en vluchten blijft toenemen en de luchthaven dus blijft groeien en uitbreiden. In plaats van realistisch te zijn en te kiezen voor een nieuwe luchthaven elders, liet iedereen het bij het gevecht om de oude ruimte en dus zal het ook iederéén zijn die verliest. Men bezint zich in een stad als Haarlem nu op de vraag welke kleine stukjes groen, park of sportterrein nog voor bebouwing in aanmerking kunnen komen. In deze bij uitstek lage stad zou men ook graag de hoogte in willen. En beleidsmakers hoor je na het zoveelste protest verzuchten dat 'Haarlemmers niet van verandering houden'.

Van belang is toch te beseffen dat wie het kleine niet waard wordt geacht ook het grote niet zal eren. Als het zo doorgaat, zal men bij elke nieuwe annexatie van het Groene Hart staan toekijken zonder er een traan bij te laten. En bij een dergelijke onverschilligheid is niemand gebaat, ook de milieubeweging niet. Met een reconstructie van het totale sub-stedelijke gebied valt veel te winnen, indien het goed geschiedt en het werken eraan weer een kunst wordt. Wellicht zal het mogelijk zijn met dit 'offer' op andere plaatsten de natuur met rust te laten of zelfs haar terug te geven wat zij ooit moest prijsgeven.

In het verhaal over de feitelijke ontwikkelingen in het Groene Hart valt veel terug te vinden van wat er in het algemeen met de landschappelijke omgeving gebeurt. De wijze waarop het landschap wordt benaderd, kenmerkt zich doordat het 'van buiten af' geschiedt en meestal ook nog eens van 'grote hoogte'. Dit heeft alles te maken met de ambtelijk-bestuurlijke kaders die werden geschapen. Braakliggend, in cultuur gebracht of bebouwd, voor zover men zich er een voorstelling van heeft gevormd, is dit meestal geschied over grote afstand, letterlijk en figuurlijk. Overgegaan werd tot een categorisering van de eigenschappen van het landschap. Op deze manier kwam een standaardisering van functies tot stand die, eenmaal in handen van beleggers, ontwikkelaars en ambitieuze bestuurders, kon worden omgevormd tot een lappendeken van lokaties. Lokaties voor natuurontwikkeling, recreatieve functies, economische bedrijvigheid, stedenbouw. En binnen al deze categorieën werkt men aan weer schier eindeloze verfijningen. In het geval van natuurontwikkeling, met onderscheiden als 'avontuurlijke en decor-natuur, of intrigerende natuur en informatieve natuur' enzovoort. Zo ontstaat de homogenisering van het landschap waaraan wij langzamerhand gewend zijn geraakt.

Een van de aardigste voorbeelden van de instrumentalisering in het denken over het landschap wordt wel gevormd door de wederwaardigheden van actieve burgers in één van de kleine kuststeden. Zij formuleerden hun bezwaren tegen de groot-schalige en commerciële recreatieve projecten die hun omgeving herschiepen. En voerden aan dat duin en strand hen werd ontnomen en wezen op de vernietiging van het oude landschap. De ambtenaren waren echter niet voor één gat gevangen en antwoorden dat zij niet moesten klagen omdat men 'er toch een natuurgebied voor terug kreeg!' Een natuurgebied, jawel, keurig voorzien van hekwerk, bankjes, prullenbakken, wandel- en fietspaden, het is niet wat de inwoners van het gebied zich hadden voorgesteld.

Zo krijgt een aloud begrip als natuurbehoud een nieuwe betekenis. Deze lag er van meet af aan in verscholen, maar nieuwe verhoudingen waren nodig om haar tot

wasdom te laten komen. Behoud is herschepping geworden en wel herschepping 'volgens plan'. Wat natuur en geschiedenis konden, als wijze van herschepping in de vorm van eindeloze processen van diversificatie, dat kunnen wij niet. Natuur en geschiedenis kenden geen 'beleid', wij wèl en zou dat niet ons noodlot zijn? Hoe valt te voorkomen dat wat al meer dan een eeuw aan de gang is, nu verwordt tot een spel van tekens? Eerst was er de economisering van het landschap. Na de agrarische en de economische bedrijvigheid en de eerste grote planmatige operaties van bemaling, landwinning en water-infrastructuur, groeide langzamerhand de grote mobiliteits-infrastructuur. Omgevingen werden opengelegd voor verstedelijking en andere vervolgens verkaveld ten behoeve van intensief agrarisch gebruik. Onder de druk van de internationale ontwikkelingen was er de opkomst en neergang van de grote economische bedrijfstakken. Dit alles cumuleerde nog een keer met de wederopbouw, de economische explosie en de enorme stijging van de gemiddelde welvaart na de Tweede Wereldoorlog. Het land stroomde vol en toen was er onontkoombaar ook de milieuproblematiek in al zijn veelvormigheid. Parallel aan al deze processen groeiden de overheidsstructuren mee, op nationaal, regionaal en lokaal niveau en dwars daar doorheen, de verticale beheersniveaus. Van ontwikkeling kwam alles in het teken te staan van beheersing. En na de beheersing komt nu de 'vernieuwing' op de agenda. Deze laatste beweging lijkt nieuw in twee opzichten. Kennelijk wordt het 'oude' als niet goed meer of onvoldoende ervaren. Nog opvallender is dat de institutionele beheersingsstructuren nu kennelijk geëvolueerd zijn tot op een punt waarin men zichzelf als schepper kan beschouwen. Beide gezichtspunten liggen in elkaars verlengde en markeren een proces dat zichzelf voorbij is gelopen en omgeslagen in het tegendeel. Het oude bestaat niet meer, maar het nieuwe is er óók niet. En verwijst het 'beleid' dat zich als een institutionele structuur verheft boven het land, inderdaad niet naar een vacuüm, een leegte, die er om vraagt gevuld te worden? Is dat niet wat we zien en terugvinden in het beleidsproces dat de gedaante aanneemt van een voortdurende herdefiniëring van functies? Hierin worden ook de landschappelijke verhoudingen voortdurend opnieuw geschakeerd, in 'geconcentreerde bundeling' en 'deconcentraties', in 'kernen-hiërarchieën' en 'bufferzones', in 'landschaps- en recreatieparken', in 'stads- en boslandschappen'. Het is het landschap vanachter het beeldscherm bezien. Wat zo ontstaat, is een getekend landschap, een landschap van tekens. Zoals er ook al een parallel-landschap is ontstaan met de bebordering van het wegennetwerk. Als we de plannen moeten geloven dan zal over niet al te lange tijd het omringende landschap voor de verkeersdeelnemers nog slechts waarneembaar zijn door middel van de tekens die ernaar verwijzen. Dit schijnt een nieuwe fase die alleen maar te begrijpen valt in de geest van drift tot herschepping. Wat wordt aangetast, wordt verdrongen, verborgen, weggeborgen achter wat men nu nog geluidswallen noemt. Maar in feite vormen deze reeds het voorgeborchte van wat zij zullen moeten worden. Het zijn tunnels, die nog wachten op een dak.

Dit alles wordt ongetwijfeld gedaan vanuit de beste bijbedoelingen omtrent het behoud van het natuurlijke en culturele leven. Maar wat nu de mensen geschiedt, is dat de planten en de dieren niet al overkomen? Waar men nog spreekt over 'biologische diversiteit', zal deze goede gedachte niet de vorm krijgen van een, wereldwijde, segmentering van soorten? Één hier en een andere daar. De functio-

nele drift tot herschepping kent geen maat. Zal men zich nog afvragen waar het allemaal om begonnen was?

Deze laatste is een vraag die nauwelijks valt te beantwoorden. Maar moet dan niet opnieuw worden vastgesteld wat de aard is van het probleem? Namelijk dat hiermee de bronnen van het natuurlijke en culturele leven in het geding zijn. Een getekend landschap is een gesimuleerd, een virtueel landschap. En ook hier verschijnt wat wordt bereikt al gelijk weer als risico op het toneel.

Wellicht dienen we in de dicht bevolkte regio, die Nederland is tegen het decor van Europa, de illusie op te geven van het open en natuurlijk land. Waar evenwel voor moet worden gewaakt, is het scheppen van een modern onland, een quasi-ruimte met 'functies' die nog slechts indirect en met schaamte vervuld verwijzen naar wat ooit bestond. Dan liever met open vizier de zaken uitgemaakt - wat we willen met de ruimtes waarin we leven! En om ons daar op schaal een reële voorstelling van te maken, zullen we ons altijd weer moeten bepalen tot het contrapunt dat verborgen ligt in onze natuurlijke levensvoorwaarden. Om in uiteenzetting hiermee ook de culturele levensvoorwaarden te kunnen bepalen. In tegenstelling tot wat nog steeds wordt gedacht, is een dergelijke heroriëntatie geen zaak van beleid in macro-politiek opzicht, maar van ervaring en communicatie in hun micro-politieke betekenis en als democratisch proces. Herschepping zou dan het herzien van afspraken betekenen om ze opnieuw te maken teneinde onze toekomst te herzien.

2

De institutionalisering van de ruimte

In twee excursies vond een associatieve verkenning plaats van vraagstukken, problemen en mogelijke oplossingen in de stedelijke en landschappelijke ruimte. In de nu volgende paragraaf zal ons ruimtebegrip in een meer systematisch opzicht worden behandeld. Wat is er met de ruimte geschied, hoe hebben wij ons meester van haar gemaakt en wat zijn de consequenties?

De ruimte ooit

Ruimte is voor de mens vermoedelijk altijd van paradoxale betekenis geweest. Immer gezocht, toch was er ooit weinig bedreigender dan de ongekende en open ruimte. Is bijvoorbeeld de eindeloze zee voor ons niet nog steeds een ruimte waardoor wij ons zowel aangetrokken als afgestoten voelen? Het verlangen naar de kust is nog maar van recente datum. Wie kan niet het afgrijzen navoelen van de eerste blik die werd geworpen op die imaginaire oneindigheid? In dit licht kan de kust tevens worden beschouwd als grenslijn tussen mythe en werkelijkheid. De bedreiging die uitgaat van de open ruimte houdt een verwijzing in naar onze oude natuurlijke eigenschappen. Ooit waren wij door natuurlijke gevaren gedwongen de beslotenheid te zoeken van de grot. Later bakenden wij ons territorium zelf af om ons te beveiligen tegenover de gevaren van buiten. Eerst met eenvoudige kentekenen, later met stenen en aarden wallen en toen met palissades, die muren werden - zo trokken wij cirkels om ons heen. Op deze wijze zijn wij langzamerhand er toe overgegaan ons de omgeving toe te eigenen. Dit laatste markeert een bijzondere overgang, zoals het kind deze in zijn eerste jaren nog steeds ervaart: er is een moment dat ruimte omgeving wordt.

Ooit de ruimte

In de loop der eeuwen hebben wij vele cirkels getrokken. De vermeerdering van mensen betekende de vermeerdering van cirkels, die van de buitenkant bezien van binnen kringen waren. De kring is van oudsher de sociale organisatievorm die ons het beste past. Nu spreken we van sociale kringen, de familiekring, de vriendenkring, kringen op het werk enzovoort. Nog steeds verzorgt de kring een veilige atmosfeer en schermt ons af van de boze buitenwereld. En hoe vanzelfsprekend ook, toch betekent zij nog een tweede overgang die besloten ligt in het gevoel dat een omgeving onze omgeving is: zij bij ons past als een natuurlijke extensie van ons zijn, als een extra dimensie ervan en als een 'buiten-zijn'.

Wat ooit gold als open en natuurlijke ruimte bestaat niet meer voor ons, anders dan als voor-maatschappelijk en mythisch gegeven. De natuurlijke scheiding tussen binnen en buiten hebben wij in een langlopend civilisatieproces herschapen tot een sociale en interactieve verhouding van ons tot onszelf en tot de sociale organisatievormen. Dit geschiedde in almaar intensiever en socialer mate. En in dit proces is het natuurlijke milieu versmolten geraakt met de sociale wereld waarin wij leven.

Onze 'dubbele natuur' treedt nu alleen nog op als ambiguïteit in laatste instantie. Door deze bril bezien, beschouwen wij het natuurlijke en het fysieke als iets anders, dat fungeert als 'laatste grens'. Deze schuift evenwel steeds op, al was het maar omdat wij haar voorwerp hebben gemaakt van continu en almaar intensiever wetenschappelijk onderzoek.

Consequenties

Wij hebben in onze taalcultuur eigenlijk niet meer de mogelijkheden over ruimte te denken en te spreken als onbegrensde realiteit. Deze laatste kennen we alleen in haar metaforische betekenis. Toch bezit de ruimtelijke metafoor nog een kracht die onder meer doorklinkt in de wijze waarop zij in ideologisch opzicht ons handelen kan richten. Zoals bijvoorbeeld in de vele utopische ontwerpen, die in de loop der tijd de geschiedenis mede hebben bepaald.

De metafoor van de ruimte speelt überhaupt een voorname rol in onze persoonlijke en politieke taal. In de hedendaagse overvolle samenleving, met haar even complexe als hectische cultuur geldt de behoefte aan ruimte als grensbepaling. Bijvoorbeeld de noties van publieke en private ruimte geven als bestuurskundige of juridische begrippen altijd mede zoiets aan als de maatschappelijk-interne 'binnen- en buitenruimte'. Veel van de politieke strijd gaat vandaag de dag om de grensbepaling tussen wat als binnen en buiten geldt. Het ruimtebegrip speelt dan ook een cruciale rol in onze samenleving en vormt de inzet in diverse en op het eerste oog totaal verschillende domeinen of levensbereiken. Zoals gezegd is het van betekenis in rechtsstatelijke opvattingen en als zodanig is het ook een voornaam aspect geworden in wat wij als persoonlijke vrijheid zijn gaan beschouwen.

Onze behoefte aan ruimte klinkt nog weer op een ander niveau door in de opvattingen omtrent de materiële en symbolische ruimte die de maatschappelijke omgeving verschaft. Dan gaat het om de ruimte die er is voor de diversiteit aan levenswijzen en stijlen, de wijze waarop hier in de steden de mogelijkheden voor worden geschapen, zonder dat zij wordt vergrendeld in de vorm van gesegregeerde wijken of gedeelten van de stad.

Het kwalitatieve gevecht om de ruimte klinkt misschien nog wel het sterkst door in de strijd der opvattingen omtrent het ecologisch verantwoorde gebruik van de ruimte en dus op het terrein van de ruimtelijke ordening. Hier treffen sociaal-geografische en fysisch-geografisch bepaalde en de meer geformaliseerde en economische behoeften elkaar in een nagenoeg permanente botsing der belangen.

In het algemeen moet worden opgemerkt dat de ruimte waaraan wij behoefte hebben, kan worden afgemeten aan de intensiteit van onze beweging. Het is niet voor niets dat ruimte en mobiliteit als vrijwel equivalente begrippen worden beschouwd en conform worden behandeld. Het is als met het verkeer. Nog niet zo heel lang geleden verplaatsten wij ons van A naar B, daar namen wij de tijd en de gelegenheid voor. Nu zijn alle letters van het alfabet met elkaar verbonden en bewegen wij ons voortdurend. Beweging is een levenswijze geworden. En daartoe wordt de ruimte onophoudelijk mee-gestructureerd, in fysisch, sociaal en in institutioneel opzicht.

Deze laatste stap heeft verstrekkende consequenties. Hiermee verandert immers

ook het karakter van het begrip zelf. Een verschuiving vindt plaats van wát wij onder ruimte verstaan naar hòe het wordt verstaan. En dan is het veel meer een strategisch en als zodanig een 'container-begrip' geworden. Van nu af aan betekent ons ruimtebegrip bovenal beweging, waarvoor de voorwaarden dus nog slechts in strategisch-functioneel opzicht behoeven te worden bekeken. Zo beschouwd, verwijst het idee van ruimte nog slechts indirect naar de oorspronkelijk geleefde fysieke en culturele betekenis ervan.

En is het dan vreemd dat alles tegenwoordig onder het aspect van het 'transport' kan worden benaderd? Transport van mensen, van goederen, van informatie, van beelden en de infrastructuren die hiervoor nodig zijn. De omgevingen raken langzamerhand bezet door infrastructuur en de functies ervoor. Op deze wijze wordt niet de reële of de symbolische, maar de 'afwezige ruimte' de voornaamste bepaling van onze cultuur. De consequentie is de trivialisering van de materiële en geleefde ruimte. Deze kan worden gemarginaliseerd en steeds verder worden opgeofferd aan de configuratie van bewegingen die in een bepaalde tijd de voorkeur krijgt.

De institutionele voorwaarden voor dit proces

Deze hele ontwikkeling kan mijns inziens worden beschouwd als een van institutionalisering. Voor sommigen zal het gebruik van deze term in dit verband echter niet vanzelfsprekend zijn. Zonder er hier in uitgebreide zin op in te kunnen gaan, lijkt een korte uitleg gepast van de interpretatie die ik aan het begrip geef.

Over het algemeen wordt onder institutie zoiets als een samenstel van regels verstaan, al of niet vastgelegd in een instelling. Men zal de institutie beschouwen als een noodzakelijk en zelfstandig geheel van geregelde betrekkingen. Regels bijvoorbeeld die beperkingen inhouden ten opzichte van het handelen in het kader van de institutie. De jurist zal hier nog de betekenis aan toevoegen van het instituut als subject of voorwerp van een rechtsbetrekking. Terwijl bijvoorbeeld de antropoloog de institutie zal beschouwen als een instelling met een voornamelijk symbolisch karakter.

Om een lang verhaal kort te maken, deze betekenissen worden door mij gecombineerd, wanneer ik zeg dat institutionalisering het proces inhoudt van functionele (her-)schakering van betrekkingen. Hierbij duidt de institutie dan een verzelfstandigd geheel aan van betrekkingen die nader worden vormgegeven in systematische zin. In een dergelijk sociaal en organisatorisch systeem ontlenen vervolgens de afzonderlijke verhoudingen hun betekenis aan de functie die zij voor het geheel hebben - zij worden er in zeker opzicht door gedomineerd. De school, het ziekenhuis, het departement, het parlement, maar ook de vereniging, het gezin of het 'netwerk' en tegenwoordig de grote 'stelsels', zoals ik deze in de laatste paragraaf bespreek, zijn voorbeelden van dergelijke institutionele werkingen. Indien ik spreek van een proces van institutionalisering 'dat zich doorzet', doel ik dus op de herschakering van institutionele betrekkingen onder nieuwe geïntegreerde maatschappelijke ordeningen of verbanden.

Aan een dergelijk proces van institutionalisering is ook de ruimte onderworpen. Wat ooit 'ruimte' was, hebben wij gevuld, geordend en omgevormd tot een door en door gesystematiseerd geheel. En eenmaal als systeem beschouwd is de ruimte

een 'institutioneel' begrip geworden.

Indien we het ruimtebegrip kunnen beschouwen onder zijn institutionele en dus strategisch-functionele betekenis dan zullen we ook kunnen nagaan wat deze overgang betekent. Het is te meer van belang na te gaan hoe deze wordt geëffectueerd.

Om nu de draad van het verhaal weer op te nemen, waar 'beweging' zozeer bepalend is geworden voor onze opvatting van ruimte, daar wordt de 'bewegingsvrijheid' tot allervoornaamste categorie. Dat geldt onder meer in fysiek opzicht, wat z'n uitdrukking kreeg in het belang dat in onze samenleving wordt gehecht aan 'mobiliteit'. Maar het geldt evenzeer in mentaal-psychologisch en cultureel opzicht. In het laatste geval wordt tegenwoordig gesproken over het belang van 'geestelijke mobiliteit'. Meer in het algemeen zouden ook de revolutionaire ontwikkelingen in de telecommunicatie en informatietechnologie kunnen worden beschouwd als een overwinning op de beperkingen die de materiële ruimte ons oplegt.

Dit alles heeft eveneens verstrekkende gevolgen voor de gevoelde samenhang van tijd en ruimte. Ooit bestempelde de economisch geïnspireerde instrumentalisering van het begrip van tijd de ruimte waarover men kon beschikken. Deze verhouding is nu geradicaliseerd: tijd is niet langer geld, tijd is ruimte geworden en omgekeerd, hetgeen wordt weerspiegeld in de herinterpretatie van ruimte als 'bewegingsruimte' en de tijdschakering die daarbij hoort.

Aan deze hele beweging blijkt nu de feitelijke ruimte ondergeschikt te kunnen worden gemaakt. De onderschikking van het fysieke en het culturele betekent evenwel de pervertering van alles wat traditioneel onder de ruimtelijke, de stedelijke en de landschappelijke omgeving wordt beschouwd en dus ook die van het gebouw of die van het bos. Alles is de tijdelijkheid gaan reflecteren en kan dienovereenkomstig worden behandeld, 'gemaakt en gebroken'. En dit geldt evenzeer voor de sociale ruimte van de instelling. Zijn de nieuwste ontwerpen van het kantoor niet die van een lege plaats, waarin niets de optimale telecommunicatieve beweging nog kan hinderen?

Zal dit in de naaste toekomst ook ons huis niet overkomen? Nu reeds zijn er de eerste tekenen dat het woonhuis, traditioneel beschouwd als ankerplaats van het persoonlijk leven, kan worden omgebouwd tot doorgangshuis en tussenstation in het informatienetwerk dat de samenleving is gaan bieden. De trivialisering van de betekenis van het huis wordt nu ook 'van buitenaf' ondernomen en krijgt voorlopig haar talig beslag in de 'new speak' die ingang heeft gevonden in het beleid. Zo kan men tegenwoordig spreken van studiehuisen en studielandschappen, van rust- en zoekruimtes, snurkhuizen, huiskamers en lummelruimtes, wat klinkt als afwerkrumtes. Het zijn de op het eerste gehoor wat malle aanduidingen, die er evenwel op duiden dat de intieme betekenissen van het eigen huis en zijn omgeving worden getransponeerd op het niveau van de sociale betekenis van één groot gemeenschappelijk huis dat de samenleving dient te bieden. De samenleving als contour van wat ooit als de intiemste eigenschappen van het huiselijk leven gold - vluchten kan niet meer. Vroeger waren er plaatselijk de dorpshuizen, badhuizen en buurthuizen, deze waren bedoeld als aanvulling op wat het privé domein kon bieden. Nu is dit omgekeerd, de functies van het persoonlijk leven worden overgenomen als quasi-publieke eigenschappen van het sociale domein, als gesuggereerd organisch geheel en ten behoeve van een sociaal te organiseren massa.

Een van de implicaties van de maatschappelijke ontwikkelingen van de laatste decennia is de formule van standaardisering waar de omgevingsbepalingen van de culturele en fysieke ruimte aan worden onderworpen. Deze bureaucratische ideologie neemt niet alleen bezit van de publieke ruimtes, maar bezet ook de private ruimtes waarin wij leven. De als nuttig ervaren functiescheidingen dreigen daarmee evenwel de teloorgang van de culturele verscheidenheid en de biologische diversiteit te betekenen.

Zo kan langzaam maar zeker boven het historisch onland zoiets als een 'institutionele maatschappij' zich verheffen. Deze laatste is een orde van samenleving waarin men meent de biologische, culturele en de ruimtelijke bepalingen achter zich te kunnen laten en te vervangen door technologische en technocratische determinaties. Haar vooronderstelling is dat alles kan worden beheerst en geordend. Waar dit in laatste instantie en in een enkel geval niet lukt, daar zal deze schakel in de oude evolutionaire keten moeten worden vervangen door een nieuwe combinatie die beter past. Het is de euvele moed van de mens die in de spiegel zijn eigen schepper ziet. En het lijkt een consequentie van de ééndimensionale maatschappij die wordt geschapen wanneer ruimte en omgeving daadwerkelijk samenvallen en dan ook het onderscheid van 'binnen en buiten' als achterhaald kan worden verklaard.

Wat hierbij niet mag worden veronachtzaamd, is dat de problematiek van de geografische verhouding tussen binnen en buiten zich tevens reproduceert in de verhoudingen van de maatschappij zelf. De ideologie waarin alles tot een eenheid kan worden gedacht, drukt ook haar stempel op de wijze waarop machts- en beslissingsstructuren zich doorzetten en transformeren. Toch hebben wij in de maatschappelijke samenleving behoefte aan een algemeen erkend onderscheid van publieke, private en persoonlijke levenssfeer. Deze rechtsstatelijk verzekerde verscheidenheid raakt nu in het geding onder de druk van een steeds integraler opgevatte maatschappelijke eenheid.

De magnetische kracht die uitgaat van het integrerende denken zien we heden ten dage nog weer terug in de vervlechting van de organisatorische structuur van het openbaar bestuur. En we zien deze ook terug in de toenemende assimilatie van publieke en private structuren in nieuwe en flexibele, met de ontwikkelingen meegroeiende, institutionele verbanden.

Het risico van deze ontwikkelingen is dan ook gelegen in de mogelijkheid dat, zoals de maatschappelijke samenleving reeds is heengeschoven over de natuurlijke ruimtes, nu een nieuwe institutionele orde over de samenleving zal heenschuiven. Daarmee haar eigenschappen in zich opnemend en als in één grote diffuse geweging haar vervangend. Om het sociale leven op te nemen in haar nieuwe cellen: ruimtes omgeven door ruimtes. Het is een beginsel van ordening dat in principe elk verschil relativiseert en aanduidt als functioneel onderscheid, waarmee evenwel ook het formele onderscheid, de formele verhouding en de wederkerigheid die haar moet kenmerken, dreigen te vervallen.

De politiek-culturele probleemstelling

In dit cultuur-filosofisch getinte essay over het ruimtebegrip, zoals dat zich heeft mee-ontwikkeld in het maatschappelijk proces, is het niet de plaats om uitvoerig in

te gaan op de rol van recht en democratie in hun rechtsstatelijke context. Kort wordt aangeduid dat die samenhang er wel is. De ontwikkelingen die werden aangestipt zijn zo verstrekkend omdat zij in alle gevallen een herschakering betekenen van de maatschappelijke economische, culturele en politieke betrekkingen. Ten aanzien van het ruimtebegrip zou nu de volgende probleemstelling moeten worden geformuleerd. Hoe zouden tegen het decor van de ontwikkelingen, die neerkomen op een reconstructie van ons klassieke begrip van tijd en ruimte, toch ruimte en plaats als herkenbare eenheden behouden kunnen worden of teruggewonnen? In het besef dat zij nodig zijn om ons te kunnen terugtrekken uit de duizelingwekkende vaart der dingen, teneinde deze op hun betekenis te kunnen bezien. En omdat wij een als eigen en samen met anderen ervaren plaats nodig hebben om de mogelijkheden voor ons handelen te kunnen bepalen. Opdat wij niet alleen maar onmachtig meedraaien als radertjes in een abstracte ordeningsmachine. Ruimte en plaats houden altijd tevens de bestaansvoorwaarden in voor mens en maatschappij en in die mate ook voor een verantwoorde verhouding tussen het maatschappelijke en natuurlijke milieu.

De samenleving individualiseert. En in de overvolle, druk bezette en over-gestructureerde maatschappij wordt zoets als ruimte dan ook in steeds sterker mate als publiek goed begrepen. Voor het gebruik ervan zijn fijnmazige politiek gecontroleerde en bureaucratisch gereguleerde besluitvormingsstructuren ontworpen. Zo bezien wordt onder het publieke vooral de gedelegeerde controle verstaan op de activiteiten die worden ondernomen in de fysieke ruimte en haar in bezit nemen. Openbaarheid is als eigenschap van de publieke dimensie van de maatschappelijke organisatie van direct belang. Zij is dat voor het inzicht dat burgers nodig hebben voor de controle die van hun kant moet kunnen worden uitgeoefend op de besluitvormingsprocessen. Maar zij is dat tevens vanuit het oogpunt van de deelname in een steeds geïntegreerder publiek tableau. Deze laatste invalshoek impliceert evenwel een verbreding van het concept van het publieke en van ons idee van democratie. De maatschappelijke organisaties die zich op de een of andere manier en in naam van het publieke belang bezig houden met de inrichting van de fysieke ruimte zijn nog steeds talrijk. De publieke dimensie zou dan ook tot uitdrukking moeten komen in een veelheid van veelzijdige communicatieve praktijken. Deze zouden de deelnamemogelijkheden moeten betekenen in velerlei vormen, uiteindelijk gebaseerd op een democratische praktijk van gedelegeerd beheer over de ruimtes die men leeft.

Het tegendeel lijkt nu het geval. De institutionalisering van de maatschappelijke ruimte heeft zich in andere richting doorgezet. De communicatieve potentie van de publieke praktijk is bezet en geblokkeerd geraakt door bureaucratische procédés en in toenemende mate door de technocratische uitwerking hiervan in public-private partnerships. Zo wordt de communicatieve dimensie, die het publieke zou moeten kenmerken, overgenomen door quasi-publieke modi van beheersing, ordening, van betekenisgeving en distributie. De schaduwzijde ligt in het eenzijdig karakter van de technocratische macht die erin besloten ligt. In het algemeen bestaat er geen toegang meer voor degenen die er in publieke zin belang bij hebben, anders dan geïdentificeerd als 'marktpartij'.

Deze ontwikkelingen blijken tevens de weg te hebben geplaveid voor een ongeëvenaarde functionalisering van de stedelijke en landschappelijke ruimte. Wat onder verstedelijking wordt verstaan, heeft zich verwijderd van de publieke ratio van stadsplanning en -bouw. Deze kan worden genegeerd onder het parool van ordening en beheersing van wat men als voornaamste karakteristiek is gaan beschouwen van de huidige en toekomstige civilisatie, namelijk 'beweging'. Mobiliteit is als ordeningsprincipe gaan fungeren.

En waar dit niet het geval schijnt, daar geldt precies het omgekeerde. Dan is het zoals met het slib dat neerdaalt in de binnenbocht van de rivier. Uitgestoten door de beweging die de stromen maken, zijn het sedimenten die verwijzen naar realiteiten en waarden uit het verleden. Zij worden van voldoende belang geacht om te bewaren, maar langs hen heen raast de stroom voort. Onder de hoge druk van innovatie en verandering worden het fossielen en dus van een zekere en betrekkelijke waarde.

Het technologisch pendant van wat eerder werd gethematiseerd als de geoptimaliseerde beweging zijn de informatiestromen geworden. Ook in naam van de democratie en ten dienste van een steeds technocratischer bureaucratie vloeit de informatie rijkelijk. Bij het virtuele landschap van de technologisch vormgegeven institutionele wereld hoort het register dat de informatie biedt. Wat dan evenwel dreigt over te blijven voor de reële ruimte, is het kaartloze register van een gefunctionaliseerd landschap, dat in de loop van een korte tijd zijn geschiedenis heeft verloren.

Op deze wijze schijnen er parallelle realiteiten te ontstaan. De informatiemaatschappij en de communicatie die daarbij hoort, leveren een spel van tekens op waaronder diverse realiteiten worden geordend. Het gevaar is hierbij dat in dit deskundologisch spel de 'gewone' mensen niet meer meedoen. Zo kan ook de verwijdering zich doorzetten tussen de bestuurlijk-ordende en de politiek-geleefde context van de ruimte. Dit is een politiek en cultureel risico van formaat. En het wordt een democratisch risico omdat, door het scherm van tekens dat wordt opgetrokken, ook het feitelijk spel van de macht aan het oog zal worden onttrokken, waaraan wordt deelgenomen door economische groepen, bureaucratie afdelingen, sectorale diensten en colleges van deskundigen.

Voor het gebruik van de fysieke en geleefde ruimte heeft een en ander nog weer bijzondere consequenties. Er lijken zich drie concepties van ruimte te hebben ontwikkeld die het denken in overheersende mate sturen. Wat we moeten constateren, is de trivialisering in het denken over de 'historische' ruimte. De eigenschappen van deze laatste zijn die van een in collectief en geografisch opzicht contextafhankelijke ruimte en zij is gevuld met arrangementen van functies en beelden die daarbij horen en haar identiteit verschaffen. Een dergelijke omgeving zou zeer wel ook een 'moderne' omgeving kunnen zijn. Waar het om gaat, is dat zij zich moet hebben kunnen ontwikkelen overeenkomstig de eisen van de tijd, maar ook binnen de context van de eigen determinerende bepalingen.

Hiertegenover bestaat een functionalistisch-esthetische benadering. Deze vult een nader bepaalde ruimte liefst met eindige en eenduidig-functionele beeldenreeksen, in termen van bebouwing, infrastructuur, groen en water. Deze kunnen geheel los worden gedacht van hun pré-functionele betekenis. Zij vormen of sluiten als het ware aan bij de esthetische vertaling van de gebruiksfuncties die in een gebied in een bepaalde fase kunnen worden geprojecteerd.

Ten slotte is er sprake van een chaotisch overgangsgedebiet tussen beide concepties. Het is een of eigenlijk géén benadering, anders dan dat zij resultaat is van een botsing der belangen en als zodanig voorwerp is van 'beleid'. Hierbij worden nu ook de beeldfuncties verwaarloosd. De functionele overheersing vindt plaats van de historische bepalingen van de ruimte via cohortsgewijze of segmentsgewijze bebouwing. Verschillende doeleinden worden ongelijktijdig en zonder herkenbaar verband verwezenlijkt. Dergelijke gebieden vallen ten prooi aan bureaucratie onverschilligheid en architectonische schaamteloosheid en vormen maar al te vaak de uit- en overloopgebieden van de bestaande steden.

Wat hier als derde conceptie van ruimte wordt geschetst, kan heel wel worden beschouwd als 'verkeerde synthese' van wat in de eerste twee benaderingen ligt opgesloten. Hier tegenover is ook een andere, een goede of adequate combinatie mogelijk. Deze vereist evenwel een politiek-culturele heroriëntatie.

De noodzaak van een dergelijke heroriëntatie geldt in feite voor iedereen. Deze is niet alleen voor intellectuelen en ook niet uitsluitend voor degenen die zich met planologie, bouwkunde of architectuur bezighouden. Het is, gegeven de probleemstelling die ik formuleerde, met recht een zaak van ons allen. Wel mag gesteld worden dat als de intellectuele disciplines haar niet tot de eigen opdracht rekenen, een voorname slag gemist zal worden. Van belang is in te zien dat men als wetenschapper en expert mede aan cultuur vormgeeft.

Esthetische ruimtebenaderingen voegen iets toe aan de omgeving, in haar publieke en ruimtelijke context beschouwd. Maar dan is het van belang opnieuw op zoek te gaan naar niet-bureaucratische verbindingen tussen de democratische-communicatieve en de esthetisch-orderende praktijken. Een dergelijke opvatting van 'culturele democratie' impliceert de aandacht voor de historische context van een gebied of stad. En zij roept tegelijk de confrontatie in het leven met de stijlen van bouw en ordening, die kunnen worden voorgesteld.

De geldende bureaucratische en technocratisch-commerciële praktijk is evenwel een weerbarstige. Zij valt niet zomaar opzij te schuiven. Daartoe zal aanzienlijk méér in het veld moeten worden gebracht dan in deze korte schets kan worden uitgewerkt. Tegenover de 'verkeerde' producten of uitingen van commercie en bureaucratie die de ruimte in bezit nemen - te denken valt aan gebouwen, wegen enzovoort - zou zeker zo iets als het lokale referendum een uitkomst bieden. Het moet mogelijk zijn om nee te zeggen tegen maatregelen die strijdig zijn met het karakter van een omgeving. Maar het referendum mag niet 'op zich' worden beschouwd. Het dient als 'instrument' ingebed te zijn in een reële mogelijkheid van democratische deelname en oordeelsvorming. En zo bezien komt met betrekking tot het ruimtevraagstuk nog een oud thema bovendrijven, dat welhaast om behandeling smeekt. Het is het onderwerp van zelfbeheer.

Tegenover de bureaucratische overname en modificatie van de vormen van beheer is alleen een hersteld eigenbeheer een alternatief. Hier raken we aan het hart van de probleemstelling. Dit impliceert evenwel de overdracht van de ruimte en het beheer erover in termen van overdracht van bezit, geld, middelen en de overdracht van verantwoordelijkheden en bevoegdheden aan personen en rechtspersonen. Een en ander zou vorm moeten krijgen in een direct zelfbeheer, zoals bijvoorbeeld mogelijk is in coöperatief verband, zowel als een gedelegeerd beheer, in nader uit te werken rechts- en organisatievormen.

Hier en daar is met dergelijke operaties reeds begonnen, zoals de overdracht van terreinen aan organisaties die hiervoor werden aangewezen. Dat wordt gedaan in het kader van de privatisering, die als beleids optie bij de overheid ingang heeft gevonden. Maar als zodanig moet deze privatisering in een politiek-cultureel perspectief nog als te beperkt worden beschouwd. Waar het eigenlijk om zou moeten gaan, is opnieuw de sociale ruimte te benutten, maar nu in een breed democratisch perspectief. Niet om een nieuwe of herstelde eigen en financiële medeverantwoordelijkheid te scheppen vanuit het oogpunt van een centralistisch ingesteld staatsapparaat. Ook niet om een zogenaamde autonomie in politiek zin te heroveren tegenover een zelfde als statelijk gedefinieerde macht. Een nieuwe benadering zou haar zin en betekenis moeten ontleenen aan een herstel van pluraliteit en gedeelde normen van een veelzijdigheid aan cultureel-democratische betrekkingen van deelname en de wederzijdse erkenning van rechten. Dit alles zou

mede zijn beslag moeten krijgen in de reële ruimte die wij leven, omdat deze op een of andere wijze de 'basis' is van elke andere symbolische ruimte die wij betrekken en waarin wij identiteit verkrijgen.

Dit alles staat nog weer relatief los van het vraagstuk dat wordt geschapen met voorzieningen die vanuit een algemeen politiek belang noodzakelijk zijn en de eigenschappen van een gerealiseerd eigen beheer in een bepaald gebied overstijgen. Hieromtrent zullen nieuwe democratisch-communicatieve netwerken en vóórpolitieke procedures van externe afweging moeten worden gezocht. Tevens zullen politieke procedures van strategische verkenning moeten worden ontworpen voor de drie niveaus van ons openbaar bestuur. Teneinde ook aan dit front een cultureel-democratisch perspectief te kunnen scheppen dat adequaat materiaal verschaft en richting kan geven aan kwalitatief verantwoorde formele politiek-bestuurlijke procedures van besluitvorming (in het laatste verkiezingsprogramma van D66 is voorzover ik weet voor het eerst deze gedachte geïntroduceerd voor het parlement en voorzien van een instrument, namelijk de mogelijkheid van tussentijdse 'politiek-strategische verkenningen').

4

Economische kanttekeningen in cultureel perspectief

Over parallelle realiteiten gesproken, de economie schijnt sinds jaar en dag een werkelijkheid op zichzelf te vormen. Spreekt men niet over de 'economische ruimte' als over een zelfstandige ruimte? Men doelt dan op méér dan alleen de ruimte die als bestedingsruimte kan worden opgevat. Het is als met de 'markt', waarover men het kan hebben alsof die èrgens is, uitgestald in de duizend straten van een stad. Het begrip betekent in eigenlijke zin de specifieke verhouding van ruil en in deze zin verwijst het naar de ijle ruimte van circulatie en distributie van goederen en geld. Het is het domein van de handel en duidt daarmee ook het uitsluitend oogmerk van maatschappelijk handelen aan dat hier plaatsvindt. Deze dimensie van ruil en circulatie bepaalt in onze rijke consumptiesamenleving voor sommigen wellicht de horizon van wat als economie kan worden beschouwd. Hoe belangrijk als economische manifestatie ook, toch vormt zij slechts het epicentrum van een krachtbron die nog weer verder weg ligt. Het centrum van de economie wordt gevormd door de productieprocessen die de aarde in fysieke en materiële zin bezetten. Zij vormen eigen ruimtes, privaat van aard en ontoegankelijk voor een ieder die hier niets 'te maken' heeft.

In een ruimtelijk perspectief bezien vormt de economie de belangrijkste modus van stratificatie van de geleefde ruimte. Zij is verspreid en verdeeld over de industriële, agrarische, technologische, dienstverlenende sectoren, de handel en daarbij vindt nog weer de ruimtelijke bezetting plaats door de functies van opslag, overslag en transport, logistiek en communicatie. Een overloopgebied wordt gevormd door de economisering van voorheen niet als primair economisch beschouwde goederen en entiteiten, zoals de natuur en de collectieve en publieke goederen, die onder de hoede van de overheid waren gevrijwaard van de druk der economische omstandigheden.

Een andere, hieraan belendende, problematiek wordt gevormd door het structurele en continue proces van wat wel 'commodificatie' wordt genoemd. Het gaat hier om het op economisch-financiële wijze herscheppen van zowel de stedelijke als landschappelijke omgeving in een 'kunstmatige' en verhandelbare omgeving. De landbouw is al lang geleden onderhevig geraakt aan de beweging van de economie, zoals renteontwikkelingen, inflatie, loonontwikkeling, veranderingen in de exportpositie, arbeidsdeling, automatisering, bio-technologie enzovoort. Dit proces deed zich tevens voor in andere tot dan toe buiten-economische sectoren, hetgeen de laatste jaren een verscherping krijgt met de privatiseringsdrift die zich van de overheid heeft meester gemaakt. Nu is ook de volkshuisvesting en zelfs wat we nog steeds de natuur noemen onderhevig aan het laatst genoemde mechanisme. Als zodanig kan dit proces waarin de dingen een verhandelbaar karakter krijgen, worden beschouwd als pendant van wat in de tweede paragraaf werd besproken als proces van functionalisering.

Economie kan ook nog onder een andere invalshoek worden benaderd, namelijk als primaire vorm en formatie van levensvoorwaarden. En dan gaat het niet alléén om

de produkten die worden voortgebracht, maar ook om de sociale en culturele voorwaarden van deelname. De deelname aan wat, naast veiligheid, nog altijd als één van de voornaamste en primaire voorwaarden en eigenschappen van het maatschappelijk handelen wordt beschouwd: de dingen te maken en voort te brengen die nuttig geacht mogen worden in materieel en symbolisch opzicht. Deze deelname geschiedt onder de condities waarover de deelnemers zelf maar in geringe mate iets te zeggen hebben, zoals de hoogte van het loon, de omstandigheden van de arbeid, het sociale karakter ervan en de intensiteit en de lengte. Maar dat is hier in dit bestek niet het onderwerp, behalve dan waar het om de directe en indirecte consequenties gaat die de activiteiten hebben voor de fysieke en mentale ruimte.

Economische activiteiten vinden plaats 'op lokatie' en daarmee bezetten zij een deel van de ruimte. En méér dan dat, want elke economische activiteit heeft een veel groter uitstraling en bezet in een grotere straal het gebied erom heen, dan de feitelijke massa op het eerste oog lijkt te doen. Dit geschiedt in termen van grondgebied, de benodigde infrastructuur, secundaire opslag, dienstverlening, maar ook qua geluid, lucht en bovenal in visuele zin. Een dergelijk gebied en vooral als het industrieel is bezet, bezit voor ons een geheime kracht van aantrekking en afstoting. Als 'krachtcentrale' is zij symbool van masculiene scheppingsdrang. De constructies van staal en beton representeren een systeem waarvan een uitzonderlijke organisatie van arbeid, onderzoek en management afstraalt, met een hoog niveau van planning en discipline. Als afgesloten, ontoegankelijk en onkenbaar gebied wordt dezelfde constructie tot een ding, dat uit zichzelf schijnt te bewegen in een eigen tijd en ruimte en grote hoeveelheden mensen opslokt en weer uitspuugt - een tijdbom, zeker in in economisch opzicht onzekere tijden.

Met de grote kantoorgebouwen is het niet anders gesteld, maar dan in een bijna omgekeerde symbolische zin. Wat wordt getoond, wordt tegelijk verborgen en wijkt terug achter glazen spiegels die niets anders laten zien dan de wereld erom heen - meestal andere kantoorgebouwen. Zo wordt een imaginaire wereld geschapen van gesuggereerde, meestal reusachtige maar anonieme collectiviteit, alsof het gebouw op zichzelf zijn bestaan niet waard is. Het zijn de centra van de administratieve arbeid, die kwetsbaar als zij is, niet mag worden gehinderd door onvermoede storingen van buitenaf.

In de institutionele wereld waarin wij zijn komen te leven, heeft de verbinding tussen de schier eindeloze versneden ruimtes het karakter verkregen van een onophoudelijke beweging, zoals ook een bijenkorf kenmerkt (zie de tweede paragraaf). Het economische pendant van deze drift is het transport in materiële en immateriële zin, van mensen, goederen, van geld en van informatie. De enige fixatie in deze eindeloze stromen-zee is de 'lokatie'. Met de infrastructuur, vormt deze dan ook het belangrijkste oogmerk van het regionaal en vooral lokaal economisch beleid.

Onder de lokale overheden heeft zich nu een ware scheppingsdrang ontwikkeld als het om lokaties gaat. Over de grenzen van de eigen plaats en regio heen speurt men naar economische kampioenen die kunnen worden verleid en gelokt om een gebied nieuwe impulsen te verschaffen, qua kapitaal en werkgelegenheid. Maar vooral ook in de schone termen van image en allure, opdat de gemeente of de regio wordt opgestoten in de vaart der Europese volkeren. Het vervallen van de nationale

grenzen heeft de behoefte der bestuurderen grenzeloos gemaakt. Ieder wil een deel van de supranationale koek. Ook al leidt dit tot congestie en uiteindelijk stilstand in het hart van het gebied. Want het zijn de buitenkanten, de randen van de regio's die het eerst worden bezet, met de inmiddels bekende uitlopers binnenwaarts, lang de aders van het verkeer.

Het is merkwaardig hoe men in de drang tot expansie en met de blik op oneindig voorbij weet te streven aan de economische eigenschappen die een regio of een gebied reeds kenmerken. Zou het niet een beter en groter uitdaging zijn om de economische uitbreidingen van meet af aan te beschouwen in het verband van 'functies' dat een regio reeds kenmerkt? Een heersende stroming onder de economische opvattingen predikt de oriëntatie op de mondiale economische ontwikkelingen. Hiermee wordt weinig ruimte gelaten aan de regio en de daaraan verbonden eigenschappen en specialisaties. Een toenemend aantal wetenschappers, bedrijfsadviseurs, zakenlieden en politici achten daarentegen het schaalniveau van de regio nog wel degelijk van belang.

Tussen mondialisering en regionalisering behoeft geen tegenstelling te worden geconstrueerd. Langzamerhand groeit het besef dat een sterke regionale economie voorwaarde is om ook als natie in de wereldeconomie stand te kunnen houden. Van belang is dan ook dat van generiek beleid en nationale en regionale kampioenen kan worden overgestapt op meer strategische dialogen met clusters van economische activiteit die reeds regionaal bestaan of hier aanvullend mogelijk zijn. Waardoor leertrajecten mogelijk worden over langere tijd en deze kunnen worden gestimuleerd. Dan kan méér worden gedaan dan het slechts vrij maken van de ruimte voor spectaculaire economische projecten en ondernemingen, die de omgeving per definitie als tijdelijke vestigingsplaats en dus als marginaal of van geen belang beschouwen. Drie dimensies of sectoren zouden hierbij op elkaar betrokken moeten worden, dat zijn technologiebeleid, ruimtelijk-economisch beleid en wetenschaps- en onderwijsbeleid.

Één van de laatste loten aan de stam van het denken over de verhouding van economie en milieu is het principe van 'externe integratie'. Dit kan worden beschouwd als een extern gerichte beleidsstrategie, waarbij meer integraal opgevatte doeleinden in één gebied gerealiseerd kunnen worden door partijen in flexibele en wisselende combinaties bijeen te brengen op de titel van een verlicht eigenbelang. In dat opzicht is het een pragmatische strategie die zeer wel zou kunnen passen in een op regionale clusters gericht economisch beleid. Opgenomen kan dan worden wat tot nog toe in het economisch denken als externe effecten werd beschouwd, namelijk milieu, werkloosheid, armoede en onderontwikkeling.

De markt is in de laatste twintig jaar wel efficiënter geworden, maar zij faalt nog steeds. En dat geldt al helemaal waar het gaat om de ruimtelijke oriëntatie in meer sociaal, cultureel en ecologisch opzicht. Er is dan ook geen reden om aan te nemen dat een 'beleid' geen zin zou hebben onder de slechte raad dat de 'markt het zelf moet doen'. Bij marktpartijen die falen, is het zaak initiatieven te nemen, geïnspireerd door een als algemeen aangevoeld belang en dit ook te formuleren. Voorbeelden van falende marktpartijen zijn legio, te denken valt aan de verspillende en vervuilende agrarische activiteit, het atomistische midden- en kleinbedrijf en aan door het beleid verwaarloosde concentraties van medische technologie en de telecommunicatieve en automatiseringsbedrijven in de buurt van grote steden. Door

deze activiteiten in andere zin op te vatten, zoals zij zich in de praktijk als cluster-ingen ontwikkelen, kunnen de voorwaarden worden gecreëerd voor een ontwikkeling in termen van een meervoudig nut. Een nut dat in laatste instantie óók een ecologische en sociaal-culturele referentie bezit. In dit licht is de notie van belang dat een gemeenschap zich betrokken moet kunnen voelen bij wat in de omgeving afspeelt, óók in het licht van arbeidsmotivatie, ondernemerschap en burgerschap in meer algemene zin.

Een dergelijke oriëntatie heeft tevens in het nationale beleid nog maar mondjesmaat een ingang gevonden. Hier lijkt nu op ongelijke wijze te worden ingezet op verschillende fronten. Zo ontstaat het beeld van een paradoxaal beleid van omvangrijke investeringen in de fysieke infrastructuur, terwijl deze nog te zeer worden nage- laten in de kennissector. De wetenschap, het hoger onderwijs en de instellingen voor fundamenteel en technologisch onderzoek leggen in de huidige institutionele structuur niet veel gewicht in de schaal. De overmatige aandacht voor ons land als distributieland spoort niet met de ontwikkeling die gaat in de richting van een kapitaalextensieve, via een kapitaalintensieve naar een kennisintensieve economie. Dan krijgt dus het regionaal-economisch beleid te weinig aandacht en daarmee ook, zo valt te vrezen, een belangrijk doel van het technologiebeleid. Dit is immers gelegen in het stimuleren van leerprocessen, die naar hun aard cluster- en dus veelal regiogewijs zouden moeten worden gerealiseerd. En dan helpt het niet om gefingeerde kosten-batenafwegingen te maken, maar zal moeten worden geïnves- teerd in projecten die naar output en dus óók altijd op hun regionale relevantie moeten kunnen worden gedefinieerd.

Het bestuurlijk perspectief, vanuit een politiek-cultureel gezichtspunt

Het systeem van openbaar bestuur kenmerkt zich ook historisch gezien door zowel ongelijktijdige als ongelijke ontwikkelingen. Bij de inrichting ervan werd in 1848 uitgegaan van een 'organisch' principe. De diverse bestuurslagen konden worden beschouwd als een gezamenlijk en onderling elkaar aanvullend geheel. Rijk, provincie en gemeente kenden niet zozeer een 'eigen' taakstelling, eigen bevoegdheden en daaraan adequaat belastinggebied. In 1917 werd, bij de democratisering van het parlementair stelsel, gekozen voor een evenredige vertegenwoordiging, waarvan op zichzelf nog weer een sterk centraliserend effect uitging. Het meest typerend is evenwel de intensieve vervlechting die in de ontwikkeling 'in de praktijk' van het openbaar bestuur sindsdien heeft plaatsgevonden.

In de recente geschiedenis van de structuurveranderingen vallen grofweg nog weer drie opeenvolgende systemen van vervlechting waar te nemen. Aanvankelijk was er de wijze waarop, in het tijdperk van verzuiling van de samenleving, de politieke, sociale en culturele doeleinden werden gearticuleerd in de 'herensociëteit'. Het waren heren van diverse pluimage, van de kerken, uit de socialistische kring, van liberale zijde en wat dies meer zij. Intern, in de eigen zuil, werden de doeleinden geformuleerd. Deze werden extern in de centra van evenredige vertegenwoordiging uit-onderhandeld in termen van politiek-wettelijke en politiek-bestuurlijke constituering van de maatschappij die men zich wenste, vanuit een beoogd en statelijk gelegitimeerd patronage.

De daarop volgende fase in de ontwikkeling van de verhouding tussen staat en maatschappij zou getypeerd kunnen worden als een 'overgangsfase' en als een verdere institutionalisering van politieke betrekkingen. In de jaren '50 en '60, konden de verhoudingen nog worden gekenschetst als gerangschikt in een publieke orde van staat en een private samenleving. Welke laatste weer bestond uit een economische en een culturele orde van het dagelijks leven, bemiddeld door een op collectieve wijze georganiseerd middenveld van instellingen. Deze behoorden tot de private sector, maar waren als zodanig van semi-publieke betekenis.

De ontwikkeling die we sindsdien hebben gezien, is het naar elkaar toegroeien van de verschillende domeinen. Staat en middenveld namen constructie-elementen van elkaar over. Zij versterkten elkaar en raakten langzamerhand vervlochten. Ook in meer letterlijke zin, hetgeen tot uitdrukking komt in de publieke, sociale en financieel-technische structuur die de instanties in het kader van de 'verzorgingsstaat' hebben gekregen.

Met deze laatste typering van de staat als verzorgingsstaat staan we op de drempel van de nieuwe en voorlopig laatste fase van statelijk-maatschappelijke ordening. Deze vormt tevens het hoogtepunt in stadia van vervlechting van publiek-bestuurlijke en maatschappelijk-organisatorische verhoudingen. Alles kan langzamerhand worden beschouwd vanuit politiek-bestuurlijk oogpunt, terwijl tegelijkertijd de burger vanuit zijn 'private' standpunt zijn aanspraken laat gelden. De orde die zo wordt geschapen, is die van een 'integrale' samenleving, maar dan wel onder de vormen van een omvattende institutionele ideologie, met de daarbij behorende voorspelbare en in functionele zin beheersbare patronen van codering

van betrekkingen (zie ook de 'definitie' die ik in de tweede paragraaf gaf van het begrip institutionalisering).

We leven nu in het tijdperk van de grote stelsels, van volksgezondheid, sociale zekerheid, het loon- en arbeidsvoorwaardenstelsel, huisvesting, onderwijs, cultuur, de fiscus, van veiligheidsbeheersing, van het recht, wat dies meer zij en van infrastructuur en ruimtelijke ordening. In deze stelsels en niet in het minst in de laatste, worden alle doeleinden onderhevig gemaakt aan institutionele en instrumentele definities van de sociale werkelijkheid waar deze naar verwijzen. Hiertoe moest de laatste worden gevangen in begrensde ruimtes, waaraan via 'beleid', nieuwe omgevingen konden worden verschaft. Het is wat we reeds in de geschiedenis van de ruimte en van het begrip ervan hebben kunnen waarnemen. De ruimte zelf is weerbarstig in de zin dat zij 'onaanraakbaar' is. Eenmaal als omgeving beschouwd, is zij plooibaar en naar nu blijkt, steeds gemakkelijker naar de hand te zetten. De stelsels zijn op zichzelf optima van organisatorische en functionele vervlechting van publieke en private doeleinden. Als zodanig zijn zij het voorgeschikte en belangrijkste uitvoeringskader van het openbaar bestuur. Je zou kunnen zeggen dat, ruimtelijk beschouwd, de 'sectoren' (politie, milieu, verkeer, vervoer enz.) een vergelijkbare status kennen. Op schaal vallen deze niet samen met bijvoorbeeld de verschillende regio-indelingen, hetgeen nog weer een specifieke bestuurlijke problematiek met zich meebrengt.

Een ander en in hoge mate vergelijkbaar proces zien we zich afspelen op de grote velden van private economische bedrijvigheid en markt. Wie is niet onder de indruk van het enorme succes dat het kapitalisme tot nu toe boekte? Het is er niet alleen in geslaagd telkens weer nieuwe markten open te leggen en zo de wereld naar het eigen beeld te herscheppen. Via processen als de eerder (in de vierde paragraaf) genoemde commodificatie is het er ook in geslaagd het individu zelf 'als markt' te incorporeren. Maar in deze ontwikkeling wordt de markt vervangen door processen in een steeds technologischer vormgegeven werkelijkheid, die door de bedrijfsconglomeraten institutioneel en planmatig kan worden opgevat.

Voor beide maatschappelijke domeinen, voor de publieke en private sfeer, geldt dan ook dat zij in het proces van verandering en ontwikkeling verder door institutionaliseren. Het is het bureaucratisch en technocratisch mechanisme dat het geheim vormt voor het succes van de institutie. Deze is geleed en geordend in ruimte, in cellen als het ware. Haar geleidingen veranderen, door de institutionele wet van assimilatie en transformatie gedreven, in de mate waarin zij erin slaagt haar sensoren adequaat te gebruiken. Alle activiteit is er naar zijn aard op gericht de omgeving direct of indirect te bewerken, of dit nou geschiedt onder het agressieve adagium van marktverovering of vanuit de meer passieve idee van dienstbaarheid. Het gaat om het ontwikkelingsprincipe zelf en het risico dat eruit naar voren komt voor een samenleving, namelijk haar onderwerping aan éénzelfde principe van ordening en het ontstaan van één dominant type van functionele rationaliteit.

In een dergelijke realiteit van vervlechting van publieke, semi-publieke en private structuren dreigen nu twee instanties buiten spel of in elk geval op afstand te komen te staan. Het zijn de burger en de politicus, als van oudsher de dragers van het democratisch-politieke proces. Voor de burgers moet het wel lijken alsof de

organisatorische vormgeving van het beheer en het politieke proces zich los van elkaar ontwikkelen en twee gescheiden werelden vormen. Voor de politieke vertegenwoordigers geldt op hun beurt dat de parlementaire praktijk is ingebed geraakt in de institutionele bureaucratische procédés van ordening en beheer, terwijl van de andere kant zij waarschijnlijk nooit op groter afstand stonden van de centra en de netwerken waarin de macht feitelijk wordt uitgeoefend.

Eerder werd al gesproken over de uiteenlopende indelingen, hier grofweg in functionele sectoren en bestuurlijke regio's. In de opeenvolgende grote Nota's van de landelijke overheid valt een toenemende offensieve functioneel-economische oriëntatie waar te nemen, die zich internationaal en hierin met name Europees oriënteert (bijvoorbeeld het thema van de bereikbaarheid). Pogingen om hierbij de in concurrentie-opzicht beoogde stedelijke gebieden een adequate vorm van bestuur te verschaffen laten een chaotisch beeld zien. Hetgeen vanuit het oogpunt van de burger bezien wel ongeloofwaardig moet zijn. Zij vormen de evenzovele strijdtonen tussen de ambtelijke afdelingen in. En dat geldt evenzeer voor het streven naar functionele decentralisatie op en naar de niveaus van provincie en gemeente. Ook hier heeft zich een eigen dynamiek ontwikkeld, die voor het politieke bestuur niet of nauwelijks meer legitiem en beheersbaar is.

Wat wij de publieke ruimte noemen, zou in principe een openbare dimensie moeten zijn van de maatschappij. Maar in realiteit is zij een in vele subruimtes verknipte dimensie van de maatschappelijke ruimte geworden, waarin alleen deskundigen het voor het zeggen hebben. En wat doorgaat voor de complexiteit van het openbaar bestuur wordt in belangrijke mate gevormd door deze horizontale en verticale compartimentalisering. Zo bezien is het de institutionele factor, die in de publieke ruimte een waterscheiding verzorgt. Aan de ene kant is er de algemeen-menselijke en de politiek-ruimtelijke ervaring en aan de andere kant de verzelfstandigde beheersingsmachinerieën waarin mensen functioneren en die hen in hun positie isoleert van de publieke dimensie, door deze laatste eenzijdig te reduceren in en door een economistische en functionalistische ratio.

Een extra complicatie voor het openbaar bestuur zelf wordt veroorzaakt doordat de schaal en de samenhang van vraagstukken niet langer langs de maat gemeten kunnen worden die wordt gevormd door het bereik van de organen die over de vraagstukken moeten besluiten. Het politieke bestuur, met name op de niveaus van provincie en gemeente, heeft zo te vaak het nakijken. De werkelijke beslissingen kunnen hier niet worden genomen. Hierdoor ontstaan dan ook veel van de dilemma's waar politici zich voor zien geplaatst. Pogingen om tot decentralisering en deregulering te komen, stuiten elke keer af op een van de grondtrekken van de organisatie van het openbaar bestuur, namelijk de structurele en bureaucratische centralisatie ervan. Maar hoe zal men in een 'lager' bestuursorgaan, als een formeel besluit wordt genomen, zich dan nog verantwoordelijk kunnen tonen tegenover de burger?

De werking van het beleid in de ruimtelijke ordening blijkt in feite op elk lager niveau de ruimte voor besluitvorming te versmallen. Bij een planologische kernbeslissing spreken de lagere overheden hooguit vanuit een positie van advies. Dan is er de uitwerking in streekplannen, maar hierop houden de centrale overheden weer toezicht, omdat het altijd mede om de doorwerking ervan gaat in het algemene

beleid. De andere en weer lagere overheden kennen hierin eigenlijk alleen een belang in termen van 'uitvoering' en kunnen dienovereenkomstig adviseren. Tenslotte worden de gemeentelijke structuur- en bestemmingsplannen gemaakt en hier kan dan de burger 'op inspreken'.

Wat te weinig wordt geproblematiseerd in de discussies over de organisatie van het bestuur in deze, is dat achter het scherm, dat met al deze plan-procedures wordt opgetrokken, nog weer wisselende combinaties schuilgaan van afdelingen van ambtenaren, deskundige colleges van advies en groepen van lobbyisten. De vraag die moet worden gesteld is hoe kan worden voorkomen dat ons land uitsluitend nog zal worden gemaakt en ingericht door dergelijke wisselende belanghebbende coalities, die vaak nog wel een ambitieuze bestuurder aan hun zijde, maar nauwelijks nog een democratisch politicus tegenover zich vinden.

Deze laatste tendens schijnt nu vooral landelijk weer een andere wending te nemen. Waarschijnlijk integer en in elk geval met de beste bedoelingen worden vanuit de departementen initiatieven ondernomen onder de noemer van het nieuwste ambtelijk adagium van 'externe integratie'. Het is een strategie die eerder in de paragraaf 'Economische kanttekeningen' aan de orde kwam. Daar werd deze getypeerd als een mogelijk positieve ontwikkeling, omdat zij het politieke bestuur in staat zou stellen een zaak door de diverse belanghebbenden zelf te laten bespreken en (voor-) behandelen. Zo bezien is het een mogelijkheid de verkeerde distantie en de eenzijdigheid die het beleid meestal kenmerkt, te doorbreken in en door een communicatieve strategie die decentraal van karakter is. Wat we hier nu tegenkomen, is iets anders, namelijk dat ambtenaren gaan proberen hun integraal uitgestippelde 'beleid' te projecteren in een regio. Zo kan het voorkomen dat men de grenzen van de provincie overtrekt om daar partijen samen te brengen en beleidsdoelstellingen omtrent het integraal beheer van de ruimte extern (aan het departement) ingang te doen vinden. Het is evenwel niet alleen de vraag hoe dergelijke centraal-ambtelijke initiatieven zich verhouden tot de politieke legitimatie ervoor (die in expliciete of openlijke zin nogal eens ontbreekt), maar vooral ook hoe zij zich verhouden tot de staatkundige en staatsrechtelijke orde, die daarmee lijkt te worden genegeerd.

Als we voor een moment van deze kwesties afstand nemen en denken aan de probleemstelling die ik aan het einde van de tweede paragraaf formuleerde, dan blijkt nog een andere vraag open te staan: waar blijft namelijk de openlijke en politiek-inhoudelijke discussie in deze?! Op meerder fronten, zowel politiek, economisch als cultureel gezien, dient zich het vraagstuk aan van een veel te complexe, onoverzichtelijke en steeds ondemocratischer wordende bestuurlijk-institutionele structuur. Wellicht zijn ook de ambtelijke diensten dit nu op het spoor gekomen, maar is dan niet de tijd gekomen om het debat te voeren over de noodzaak van herintroductie van werkelijk eigen beheer en zelfbestuur over de ruimtes waarin wij leven (zoals in paragraaf 3 nader werd gemotiveerd). Om in dit licht tevens de verhouding tussen de drie bestuurslagen te hernemen. Opdat een verandering kan worden doorgevoerd in functie, taak en houding ervan. Zou het de overheid, naast een adequaat bestuur, niet veeleer moeten gaan om de feitelijke controle op de institutionele arrangementen die door de partijen in een regio of plaats zelf kunnen worden aangegaan. En zou de politiek dan niet dienovereenkom-

stig en veel sterker dan zij dat nu kan, uit moeten zijn op de articulatie van gedeelde normen. Normen, die gepraktiseerd worden en tot uiting komen in de nieuwe gemeenschappelijke verbanden. Normen, die tevens de grondslag kunnen vormen voor een kwalitatieve besluitvorming, met name ook op de hogere niveaus van bestuur, in laatste instantie het landelijke.

En natuurlijk zullen er dan ongelijke ontwikkelingen plaatsvinden, indien eenmaal vormen van eigen beheer en zelfbestuur worden mogelijk gemaakt. Zij zullen optreden omdat mensen verschillen en streken verschillen. Het 'antwoord' hierop dient niet te worden gegeven met alleen maar meer van het zelfde aan homogene regels en grote planstructuren; het antwoord schuilt tevens in het mogelijk maken van verdere individuele en collectieve emancipatie, omdat het in een rechtsstaat nog altijd draait om gelijkheid in plicht en recht. Onder deze condities kan de ruimte als omgeving worden hersteld en behoeft zij in dat opzicht in elk geval geen mythe meer te zijn.

Epiloog

De hele voorgaande 'analyse' zou gelezen kunnen worden als een diagnose van wat er met de ruimte aan de hand is waarin wij leven, werken, waarin wij onze dromen en verwachtingen projecteren, maar waarin wij ons ook verloren kunnen voelen. Veelvuldig heb ik geschreven vanuit de collectieve 'wij-vorm', alsof het zou gaan om een gemeenschappelijk blikveld. Deze stijlform laat evenwel onverlet dat zoiets niet of nauwelijks bestaat. Één van de problemen die ik heb gehoopt te verduidelijken, is nou juist dat de veelheid aan rollen die de institutioneel versneden orde ons toebedeeld, zo'n gemeenschappelijke blik blokkeert. En dat geldt niet alleen voor een hele gemeenschap, maar ook voor het 'individu'. Daarom is het zelfs voor één iemand moeilijk om nog tot een synthese te komen van de diverse invalshoeken die hij of zij gedwongen is te kiezen. Omdat wij op verschillende manieren zijn ingeschakeld in de diverse omgevingen die wij betreden. Al deze omgevingen zijn bovendien onderdeel van grotere gehelen, die langs weer andere ratio's worden beheerd. Tegenover deze situatie van afhankelijkheid van mechanismen die niet of nauwelijks zijn te beïnvloeden, heb ik nu geprobeerd een 'alternatief' te schetsen.

Met een meer filosofische en associatieve beschouwing is gepoogd bestaande en statische concepten opnieuw in beweging te brengen, opdat kritiek mogelijk wordt. Of, om het nog anders te zeggen, tegenover de beleidsmatige regelmaat heb ik de bemiddeling gezocht van een meer cultureel geïnspireerde en democratische attitude. In de hoop dat de cirkel van voortdurende nabootsing en regressie doorbroken kan worden, in elk geval in het denken over de ruimte en wat haar overkomt.

In de onderliggende conceptualisering wordt een drietal lijnen zichtbaar. Het zijn tevens inzichten zoals die in het denken van D66 schuilgaan, maar nog te weinig worden geëxpliciteerd. Dan gaat het om het idee van zelfbeheer en om de notie dat ook de economische actualiteit een culturele relevantie bezit en tenslotte dat in deze beide 'leerstukken' een nieuwe referentie schuilt waarop het politieke bestuur zich zou moeten richten.

In alle gevallen zou men zich moeten realiseren dat een conceptie van ruimte, wat je met een ruimte in haar totaliteit wil doen, zich mede dient te verhouden tot het kleinste contrapunt, dat besloten ligt in de historische, culturele en natuurlijke voorwaarden van wat een ruimte biedt. Om misverstanden te voorkomen, dit is geenszins een pleidooi dat in het kleine ook het schone zou moeten schuilen. Waar het om gaat, is de balans die moet worden teruggevonden tegenover de grootschalige ontwikkelingen waaraan de ruimte onderhevig wordt gemaakt.

DN

4